

Urszula Myga-Piątek

Przyrodnicze podstawy dziedzictwa kulturowego na przykładzie wybranych obszarów kresowych Polski i Europy

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 6, 79-98

2002

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Urszula Myga-Piątek

Uniwersytet Śląski
Katowice

Przyrodnicze podstawy dziedzictwa kulturowego na przykładzie wybranych obszarów krasowych Polski i Europy

Wprowadzenie

Obecna postać otaczającego nas świata to efekt długowiecznego procesu wzajemnego oddziaływania przyrody i kultury. Pod pojęciem „przyroda” należy rozumieć całkowity zasób środowiska naturalnego powstały w ewolucyjnym związku walorów abiotycznych i biotycznych, pod pojęciem „kultura” – społeczne dziedzictwo, obejmujące systemy wiedzy, wartości, wierzeń, sztuki, moralności, prawa, techniki wytwarzania i użytkowania narzędzi, a także sposobów porozumiewania się i symboliki¹. Przejawami kultury są: struktura materialna i społeczna oraz hierarchia wartości.

Zróżnicowanie środowiska naturalnego stanowi pierwotną osnowę wielości form oraz treści środowiska kulturowego, co ostatecznie objawia się w określonej postaci krajobrazu kulturowego. Krajobraz kulturowy jest historycznie ukształtowanym fragmentem przestrzeni geograficznej, powstałym w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę

¹ J. S z a c k i: *Tradycja. Przegląd problematyki*. Warszawa 1971, s. 128.

objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia². Krajobraz można też traktować jako produkt skomplikowanych współoddziaływań ludzkiej społeczności o określonych preferencjach i możliwościach kulturowych oraz pewnego zestawu warunków środowiskowych³. Jest to dziedzictwo wielopokowych oddziaływań kultury na krajobraz naturalny⁴. W tym miejscu warto przytoczyć pogląd J. Houleta, który pisze, że cały krajobraz europejski jest dziełem człowieka, a niektóre jego kompozycje są dziełami sztuki. Szczególny walor mają te, w których współlistnieją komponenty przyrodnicze i kulturowe.

Krajobraz kulturowy można rozpatrywać jako efekt „dopasowywania” się kultury do zasobów środowiska. Coraz częściej zawiera on jednak w swej strukturze przejawy wpływu zupełnie odwrotnego – dostosowania się komponentów środowiska do materialnych efektów działalności człowieka w określonej przestrzeni.

Obecnie w literaturze przedmiotu coraz częściej formułowany jest postulat holistycznego i komplementarnego traktowania przyrody i kultury. Takie spójne ujęcie jest wynikiem dostrzeżenia roli i wartości badań interdyscyplinarnych, ale ma ono także swoje głębsze, tradycyjne uzasadnienie⁵. W rezultacie konieczne jest rozpatrzenie relacji na kilku poziomach: związków między zasobami środowiska przyrodniczego, czynnikami tożsamości kulturowej danego regionu, wartościami kultury duchowej i kultury gospodarowania przestrzenią oraz kultury materialnej miejsca. Należy zatem rozważyć celowość używania w odniesieniu do zasobów dziedzictwa kulturowego pojęcia „przestrzeń przyrodniczo-kulturowa”, a nie tylko „przestrzeń historyczna”⁶.

W pradziejach związek człowieka z naturą był oczywisty, aczkolwiek nie do końca uświadomiony. W ciągu ostatnich 10 tysięcy lat następowało stopniowe odrywanie się człowieka od pierwotnego otoczenia natury i tworzenie kultury i cywilizacji jako sposobu wyzwolenia się z życia pierwotnego. U korzeni bogatego dziedzictwa kulturowego Europy leży różnorodność siedlisk przyrodniczych, w których gospodarowały kolejne społeczności ludzkie. Stopniowo uniezależniały

² U. Myga-Piątek: *Rola gospodarki wodnej w przemianach krajobrazu kulturowego zlewni górnej Wiercicy*. [Maszynopis pracy doktorskiej]. Sosnowiec 1999.

³ J. I. Zonneveld: *Introduction to "Cultural Aspects of Landscape"*. In: *First Inf. Conference on the IALE, Working group "Cultural Landscape"*. Ed. H. Svoboda. Wageningen 1990.

⁴ L. Wagner, M. Mikesell: *Readings in Cultural Geography*. Chicago 1962.

⁵ Por. Vidal de la Blache: *Principes de Geographie Humaine*. Paris 1922; M. Dobrowolska: *Dynamika krajobrazu kulturalnego*. „Przegląd Geograficzny” 1948, T. 21, z. 3–4, s. 151–205; Y.-F. Tuan: *Humanistic Geography: Implications for Geographical Research: Prospects and Problems*. Chicago 1976, s. 194–206.

⁶ A. Karłowska-Kamzowa: *Przestrzeń historyczna jako forma szczególna krajobrazu kulturowego*. W: *Mapa obiektów i zespołów zabytkowych Państwa Polskiego*. Rydzyna 1984; A. Kóstarczyk: *System przestrzeni kulturowych (w poszukiwaniu metody rozpoznania właściwości środowiska kulturowego)*. W: *Rzeki*. Red. J. Kołtuniak. T. 5. Katowice 1996, s. 203–230; K. H. Wojciechowski: *Przestrzeń i geografia*. W: *Rzeki...*, T. 2, 1996, s. 161–181.

się one od środowiska naturalnego, często lekceważąc jego prawa. Z czasem kultura europejska zaczęła zagrażać przyrodzie⁷. To niebezpieczeństwo jest zauważalne szczególnie w skali całego kontynentu. Natomiast gdy zmienimy optykę i spojrzymy na Polskę i Europę w kategorii poszczególnych regionów, to na tym poziomie dostrzegalne są pierwiastki naturalne, rodzime, będące wyrazem suwerenności i indywidualności regionów wobec postępującej globalizacji i unifikacji kulturowej. W skali regionalnej najlepiej widoczne są przejawy wzrostu zainteresowania ludności swoim terytorium – identyfikacji z miejscem i poczucia tożsamości⁸.

Region określony jako odróżniająca się część przestrzeni ma wiele atrybutów: skończoność, wyłączność, odległość, kierunek, sąsiedztwo, wielkość i wypełnienie⁹. Wyznacznik odrębności winien uwzględniać maksymalny stopień podobieństwa wewnątrz wybranych grup zjawisk oraz maksymalny stopień zróżnicowania między grupami¹⁰. Studia regionalne są zadaniami interdyscyplinarnymi. Abstrahując od sporów dotyczących definicji i kryteriów wydzieleni oraz obiektywności istnienia regionów, można zgodzić się z poglądem, iż podejście regionalne należy do najbardziej logicznych i praktycznych sposobów zdobywania informacji o wielowymiarowej przestrzeni geograficzno-kulturowej¹¹.

Krajobraz kulturowy jako efekt relacji czynników przyrodniczych i społecznych

Do oceny wpływu środowiska przyrodniczego na charakter elementów dziedzictwa kulturowego wybrałam jeden składnik – wodę. Moim zamiarem jest wykazanie zależności pewnych elementów dziedzictwa kulturowego od zasobów wodnych środowiska naturalnego na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, będącej klasycznym obszarem krasowym. W celu podkreślenia specyfiki środowiskowej wyżyn wapiennych odnosić się będę także do innych obszarów Europy

⁷ H. Skolimowski: *Od natury do kultury do neo-natury. Ostatnie 10 000 lat historii człowieka*. W: *Problemy środowiska i jego ochrony*. Red. M. Nakonieczny, P. Migula. Katowice 1996.

⁸ J. Ługowska: *Przedmowa*. W: *Dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska*. Red. B. Bazielich, Z. Kłodnicki, E. Repsch. Wrocław 1996.

⁹ W. Drobek: *Przestrzeń kulturowa rzeki*. W: *Rzeki...*, T. 5, 1996, s. 235–251.

¹⁰ A. Kirby, D. Lambert: *The Region*. London 1984.

¹¹ M. Z. Pulinowa: *Region – podstawowe pojęcie przy opisywaniu zjawisk przestrzennych na Ziemi*. W: *Materiały konferencyjne nt.: Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego*. Katowice 1997.

o zbliżonym potencjale środowiskowym – Wyżyny Czesko-Morawskiej, Wyżyny Krasu, Welebitu i Dynarów. Na tych przykładach postaram się wykazać swoistość kultury regionalnej w nawiązaniu do rodzimych warunków środowiska naturalnego.

Woda jako element systemu przyrody

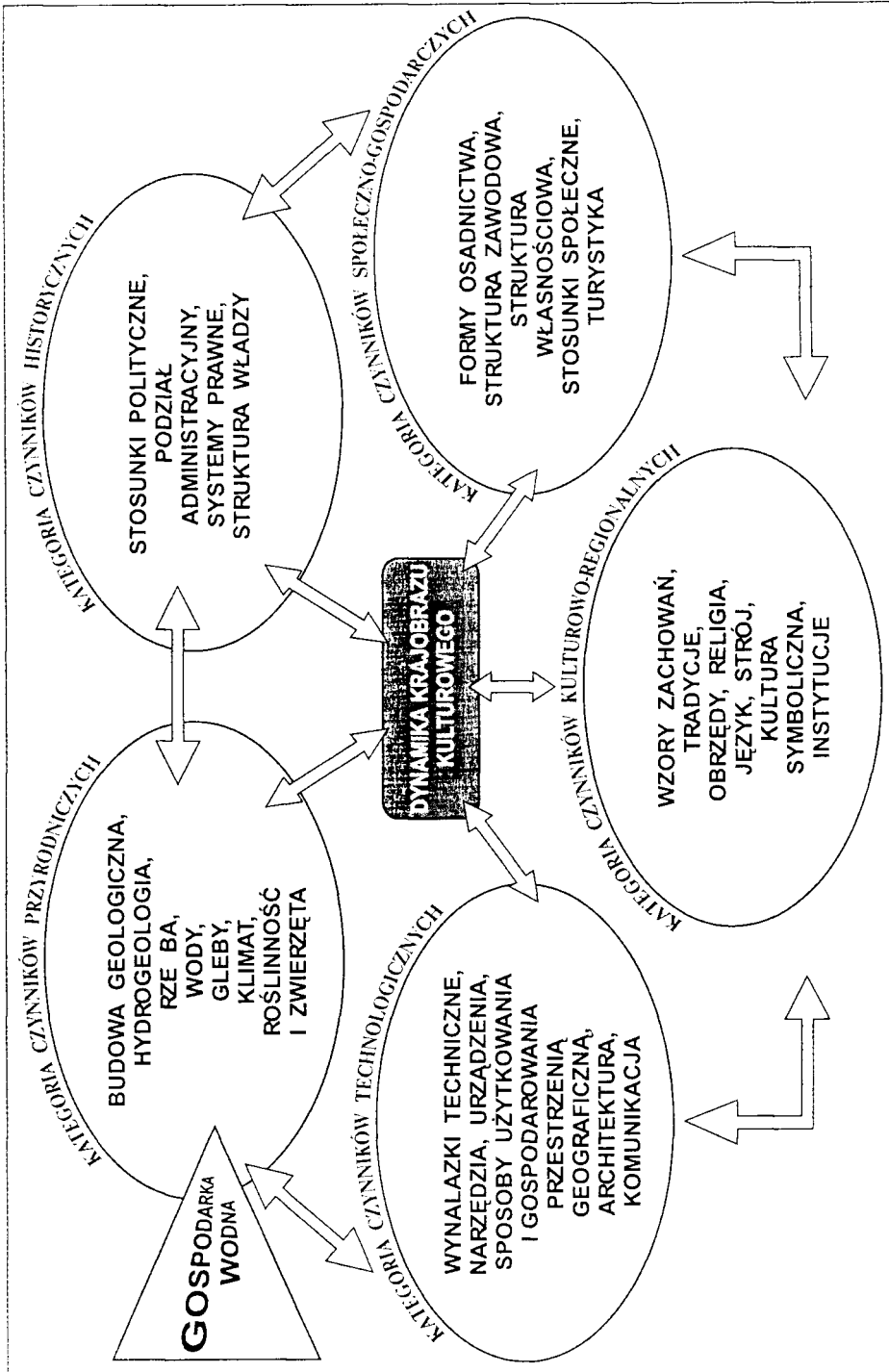
Woda jest wartością autonomiczną i należy uznać jej nadrzędność w procesie kształtowania całego środowiska przyrodniczego. Stanowi jeden z ważniejszych elementów krajobrazu współdecydujących o planowaniu i gospodarowaniu przestrzenią geograficzną¹². Rola wody jest szczególnie duża na obszarach krasowych, gdzie ma podstawowe znaczenie rzeźbotwórcze. Zasoby wodne w określonych konfiguracjach tworzą różne ekosystemy, a właściwe im mechanizmy pozwalają utrzymywać dynamiczną równowagę, zależną od cyklicznych wahań klimatycznych powodowanych zjawiskami astronomicznymi. Tak więc ilość wody w krajobrazie jest pochodną stosunków klimatycznych, a warunki jej obiegu i retencji zależą pośrednio od budowy geologicznej (litologii i tektoniki). Zmienne w czasie warunki wodne w poważnym stopniu modyfikowały proces tworzenia gleb, przyczyniając się do wytworzenia specyficznych siedlisk.

Te stwierdzenia są powszechnie uznane w naukach geograficznych, a twórcze spory mogą dotyczyć ilościowych mierników tych relacji. Na ukształtowany wskutek silnych oddziaływań wody i podłoża skalnego krajobraz naturalny wyżyn krasowych wkroczyła w górnym paleolicie gospodarka człowieka, która przez 10 tysięcy lat etapami wzrostu i upadku znaczyła w nim swój ślad. Od holocenu struktura badanego krajobrazu stopniowo wzbogacała się w rezultacie coraz silniejszych wpływów pochodzących z pozostałych ogniw wyszczególnionych na schemacie (rys. 1). Osią porządkującą syntezę przedstawionych relacji pozostaje sposób użytkowania i gospodarowania wodą.

Relacje: woda – społeczeństwo

Obecność i działalność człowieka w środowisku sprawia, że oprócz ekosystemu kształtuje się także system socjokulturowy, obejmujący takie elementy, jak: gospodarka, zaludnienie, kultura materialna, społeczna i duchowa. System ten podzielony jest na różne jednostki czasowo-przestrzenne. Człowiek wchodząc w krajobraz, wyznacza następny próg jego kształtowania.

¹² Z. Mikulski: *Gospodarka wodna*. Warszawa 1998.

Rys. 1. Miejsce gospodarki wodnej w systemie kształtowania krajobrazu kulturowego

Osobliwością struktury krajobrazu kulturowego na wybranych obszarach jest bardzo stara sieć osadnicza. Wkraczające grupy kolonizatorów kierowały się w swych dążeniach osadniczych dostępnością i zasobnością wody. Każda społecznie ukształtowana grupa miała właściwe jej sposoby gospodarowania wodą. W wyniku nasilania się procesów osadniczych powstawała struktura społeczna charakteryzująca się określonymi stosunkami własnościowymi. W ślad za nimi rozwijała się struktura władzy, będąca częścią systemu władzy ogólnokrajowej. Stosunki władzy i własności rzutowały na strukturę zawodową i majątkową. Jednakże procesy te zachodziły w ścisłej więzi ze środowiskiem naturalnym, szczególnie w pierwotnym okresie gospodarowania przestrzenią. Jak pisze G. Labuda, wody, a szczególnie rzeki, jako jeden ze składników środowiska przyrodniczego, mają „[...] w swej istocie podwójny aspekt: przestrzenno-krajobrazowy oraz społeczno-gospodarczy”¹³. Rzeki są kreatorem rozwoju przestrzeni kulturowej. Struktury potamologiczne stanowią rdzeń procesów osadniczych i towarzyszących im sposobów adaptacji człowieka do środowiska. Często wyznaczały kierunek ludzkiej działalności, odegrały ogromną rolę w cywilizowaniu i integracji dziewiczych jeszcze regionów¹⁴. Woda, szczególnie w dolinie, ze względów energetycznych była jednym z najważniejszych elementów zaplecza gospodarczego, z którego korzystał człowiek. Bliższa analiza problemu pozwala stwierdzić, iż na wybranych obszarach gospodarka wodna sterowała procesem rozwoju osadnictwa i określonych struktur społecznych, a w pośredni sposób wpływała na kierunki transformacji krajobrazu.

Relacje: woda – społeczeństwo – historia

Układ stosunków własnościowych rozwijał się na szerszym tle przemian historycznych w kraju, a często i w Europie. Stosunki społeczne panujące na badanym obszarze w poszczególnych formacjach historycznych były odzwierciedleniem regionalnego, ale i kontynentalnego systemu oddziaływań politycznych i militarnych. Przynależność polityczno-administracyjna wybranych obszarów przez sformalizowany układ prawny rzutowała na możliwości zarządzania rozwojem przestrzeni. Istotne są również potencjalne ograniczenia lub preferencje, jakie gospodarce wyznaczała przynależność do określonych formacji historycznych. Znajomość historycznego tła zagospodarowania terenów pozwala poznać dynamiczne oblicze społecznych struktur, mających swe przełożenie na formy gospodarowania w przestrzeni.

¹³ G. Labuda: *Rzeki w dziejach narodów (ze szczególnym uwzględnieniem narodu polskiego)*. W: *Rzeki...*, T. 1, 1992, s. 15–39.

¹⁴ B. Orłowski: *Rzeki jako wyzwanie dla techniki*. W: *Rzeki...*, T. 2, 1993, s. 37–59; T. ZiPPER: *Rzeki a kształtowanie regionów*. W: *Rzeki...*, T. 6, 1996, s. 107–121.

Relacje: woda – społeczeństwo – historia – kultura

Związany z określoną przestrzenią (z miejscem) człowiek wytworzył w procesie dziejowym skomplikowany i niezwykle ważny system zwany kulturą. Wzdłuż dolin rzecznych przemieszczały się grupy ludzkie i tym samym przenikały wzorce kulturowe oraz idee postępu¹⁵. Spośród mnogich aspektów ewolucji kultury materialnej i duchowej wybranych regionów na szczególną uwagę zasługuje wykształcenie się tożsamości, odzwierciedlającej poczucie związku człowieka z miejscem. Tożsamość ta wyraża się charakterystycznymi wzorami zachowań, językiem, strojem, kultywowanymi obrzędami, zwyczajami i tradycjami, wytworzeniem kultury symbolicznej, a z czasem instytucji kulturowych. W całości opisanych postaw wyraźnie uwidaczniają się związki z wodą, przy czym postawy te stopniowo ewoluowały. Wpływ na to miały historia i religia poprzez kreowanie określonego wzorca zachowań, ale także ideologie związane z konkretnym systemem społecznym.

Obecnie odżywają dawne tradycje, panuje moda na regionalizm, folklor, ludzie pragną poznać historię swoich rodów. Odradzają się też zwyczaje związane z wodą. Remontowane są stare zabytkowe studnie, częściej korzysta się z wód źródłanych, niektórym przypisuje się cudowną moc. Sakralny charakter tych miejsc utrwalony w sferze mentalnościowej poświadczają niewielkie kapliczki. Ludzie chętnie korzystają z głębokich studni, doceniając walory smakowe i zdrowotne czystej wody. Remontuje się stare młyny, które dokumentują ich wielką rolę, jaką odegrały w zagospodarowaniu terenów wyżyn wapiennych.

Relacje: woda – społeczeństwo – historia – kultura – technika

Gospodarowanie wodą zależało od postępu i osiągnięć w dziedzinie techniki, zmodyfikowanych często przez regionalne warunki środowiska przyrodniczego. Wynalazki techniczne ułatwiały zagospodarowywanie terenów niegdyś wyłączonych z eksploatacji. Opanowanie technologii budowy głębokich studni sprawiło, że możliwe stało się porzucenie doliny jako jedyne miejsca osadnictwa. Eksploatacją obejmowano wysoczyzny, a zagospodarowywano je zgodnie z wypracowanymi przez daną formację społeczną regułami. Jednak upowszechnienie wynalazków związanych z napędem koła wodnego spowodowało powrót człowieka do doliny rzecznej, która stała się miejscem atrakcyjnym na zlokalizowanie zakła-

¹⁵ M. Konopka, S. Żółkowski: *Archeologiczne zdjęcie Polski w dolinach rzek*. W: *Rzeki...*, T. 6, 1996, s. 184–201; Z. Kłodnicki: *Przestrzenne ujęcie zjawisk kulturowych. Z myślą o „Karcie kulturowej rzeki”*. W: *Rzeki...*, T. 3, 1994, s. 45–65.

dów rzemieślniczych czerpiących energię z napędu koła wodnego. Było to z kolei przyczyną bardziej skoncentrowanego osadnictwa.

Rzemiosło rozwijało się z uwzględnieniem zasad społeczno-własnościowych obowiązujących na danym etapie historii. Stopniowo w krajobrazie pojawiały się nowe elementy będące dowodem związku człowieka z wodą: studnie, młyny, tartaki, tkalnie, kuźnie, stawy rybne. Architektura budownictwa wodnego stanowiła wyraz kulturowej identyfikacji człowieka z miejscem. Drewniane młyny, młynówki z białego wapienia, kamienne mostki, podmurówki studni, groble i spiętrzenia wodne to tylko wybrane przykłady związków architektury z zasobami środowiska przyrodniczego. W ten sposób woda, a w szczególności rzeki były i pozostały głównym kreatorem rozwoju krajobrazu.

Warunki środowiska przyrodniczego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej

Wyżyna Krakowsko-Częstochowska zbudowana jest z utworów wapiennych tzw. jury białej. Tworzą ją wapienie płytowe, skaliste, detrytyczne, margliste, różniące się składem i odpornością na procesy wietrzenia. Taka budowa determinuje rozwój rzeźby w wyniku selektywnych procesów krasowych. Rzeźba obszaru tworzyła się począwszy od górnej jury. Wtedy nastąpiło odsłonięcie płyty wapiennej z morza¹⁶. Głównymi czynnikami rzeźbotwórczymi były procesy krasowe. W górnej kredzie doszło do transgresji morskiej i wypełnienia form krasowych. Pod koniec epoki kredy w wyniku ruchów laramijskich obszar został wydzwignięty i rozpoczęło się odpreparowanie z osadów. Od tego czasu trwają intensywne procesy denudacji chemicznej i fizycznej tego terenu. Dla rozwoju rzeźby pierwszoplanowe znaczenie mają procesy krasowe, natomiast drugorzędne – procesy fluwialne, fluwioglacjalne i eoliczne.

W ciągu 65 milionów lat, kiedy obszar ten stanowi łąd, wykształciły się bardzo charakterystyczne i malownicze formy terenu. Są nimi wąskie doliny krasowe, rozległe polja, jaskinie oraz różnorodne w kształtach ostańce skalne z bogatym mikroreliefem. Doliny boczne, zawieszane w stosunku do doliny głównej, osiągają różną długość. Wszystkie mają płaskie i szerokie dna, zasypane piaskami, które często formują wydmy. Jest również wiele krótkich dolinek (o długości do 1 km) wyciętych w pokrywach piaszczystych. Są to debrza o wąskim dnie, profilu V-kształtnym, okresowo odwadniane, tzw. wodące. Na Wyżynie Krakow-

¹⁶ Z. C z e p p e: *Regiony fizyczno-geograficzne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i zagadnienia jej ochrony*. „Studia O. D. F. T. I.” 1972, s. 20–31.

sko-Częstochowskiej występują deniwelacje terenu podobne jak na obszarach górskich i podgórszych.

Wyżyny wapienne odznaczają się bardzo typowymi dla obszarów krasowych warunkami hydrologicznymi i hydrogeologicznymi, czyli – najkrócej mówiąc – ubóstwem wód powierzchniowych i względną zasobnością wód podziemnych, które pojawiają się na powierzchni w licznych źródłach, zwanych wywierzykami. Wyżyny te charakteryzuje nieco ostrzejszy niż obszary przyległe klimat. Wykształcone na podłożu wapiennym rędziny porastają lasy z przewagą buka, a na piaszczystych powierzchniach fluwioperyglacialnych rosną bory sosnowe. Tereny wysoczyznowe zajmują głównie zbiorowiska sucholubne – murawy kserotermiczne.

Dziedzictwo kulturowe na tle historii gospodarowania przestrzenią

Kanwą rozwoju krajobrazu kulturowego jest na obszarze Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej prehistoryczna i średniowieczna sieć osadnicza. Obszar ten bowiem stanowił – oprócz Śląska – najstarszą kolebkę osadniczą na ziemiach polskich (podobną rolę odegrały Morawy w Czechach). Korzystne usytuowanie w wolnej od lądolodu strefie przyciągnęło grupy kolonizatorów z południa już w schyłkowym paleolicie. Dodatkowymi cennymi walorami ówczesnego środowiska były dla pradziejowego osadnictwa: liczne jaskinie i schroniska skalne, obfitość surowca krzemienno-żelaznego, wiele źródeł wody pitnej, lasy pełne zwierzyny, która migrowała wzdłuż dolin rzecznych. Z obszaru Jury Polskiej i Moraw pochodzą liczne znaleziska archeologiczne, które świadczą o sposobach adaptacji człowieka prehistorycznego do środowiska naturalnego¹⁷. W procesie dziejowym na obszarze Jury wykształciły się bardzo specyficzne formy dziedzictwa kulturowego, które dowodzą silnych związków z wodą¹⁸.

¹⁷ J. Kopacz, A. Pelisiak: *Z badań rejonów pracowniano-osadniczych nad Krztynią, Pradła, stan. 3, woj. Częstochowa*. „Sprawozdania Archeologiczne” 1988, T. 38; A. Pelisiak: *Neolit i początki epoki brązu w centralnej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Szkic problematyki*. W: *Pierwsze Sympozjum Jurajskie: „Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej”*. Dąbrowa Górnicza 1992; A. Pelisiak: *Geografia osadnictwa w neolicie i wczesnej epoce brązu w Polsce środkowej*. [Maszynopis pracy doktorskiej] Warszawa 1988; E. Chochowska, A. Dagan-Ginter: *Najstarsze ślady pobytu człowieka na Jurze Krakowskiej (starsza i środkowa epoka kamienia)*. W: *Pradzieje i średniowiecze. Natura i kultura w krajobrazie Jury*. Kraków 1995, s. 15–49.

¹⁸ U. Myga-Piątek: *Rola gospodarki wodnej...*; U. Myga-Piątek: *Genius loci Wyżyny Częstochowskiej w kontekście przyrodniczym i historycznym*. „Pallas Silesia” 2000, T. 4, s. 122–131.

Osadnicy z terenu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wodę wykorzystywali w celach:

- konsumpcyjnych i higienicznych: rzeki, źródła, studnie,
- energetycznych – w warsztatach rzemieślniczych o napędzie wodnym: młyny zbożowe i słodowe, tartaki, tkalnie i przędzalnie, turbiny wodne, kuźnice i fryszerki,
- retencyjnych – gromadzenie i spiętrzanie wody na potrzeby napędu wodnego: stawy retencyjne,
- hodowlanych: stawy rybne,
- transportowych: rzekami odbywał się transport w obrębie małego terytorium osadniczego,
- chłodniczych: specjalistyczne rzemiosło szklarskie, kuźnice,
- dekoracyjnych i ekologicznych: kształtowanie krajobrazu kompozycji wodnych, wytworzenie się ekosystemów podmokłych,
- rekreacyjnych: rzeki, stawy, źródła.

W ewolucji przestrzeni przyrodniczo-kulturowej da się wydzielić co najmniej 10 etapów, które różnią się sposobami użytkowania i gospodarowania wodą. To wydzielenie było możliwe dzięki badaniom paleoklimatycznym i paleobotanicznym. Znajomość zmiennego w historii klimatu i towarzyszącej mu ewolucji świata roślinnego i zwierzęcego ma pierwszorzędne znaczenie dla określenia zasobności w wodę poszczególnych zlewni.

Analiza przyrodniczych uwarunkowań rozwoju krajobrazu oraz historycznego kontekstu zagospodarowania terenu (tabela 1) pozwala postawić tezę, iż przemiany krajobrazu na badanym obszarze zachodziły w sposób skokowy. Kolejne kultury ludzkie stosowały typowe dla siebie sposoby gospodarowania przestrzenią i początkowały zmiany w środowisku, wywołując przeobrażenia w jego wyglądzie. W pradziejach, po okresach intensywnego eksploatowania środowiska grupy osadnicze porzuciły swoje terytorium z powodu pogarszających się warunków bytowania wskutek wahań klimatycznych lub jałowienia siedlisk. Nastąpił czas kilkusetletniej rekonstrukcji pierwotnego krajobrazu.

Począwszy od średniowiecza osadnictwo na obszarze Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej przybierało charakter stacjonarny. Tempo zmian w środowisku było funkcją panującego ówczesnie klimatu i towarzyszących mu stosunków wodnych, a także efektów przemian społecznych, gospodarczych i technologicznych. Wyróżnione dalej etapy nawiązują do sposobów wykorzystania wody. Odzwierciedlają one ogólną tendencję gospodarowania wodą w relacji do klimatu, ustroju gospodarczego i typu własności oraz osiągnięć technologicznych. Pominięty został wpływ klimatycznych zjawisk ekstremalnych, które mogły zaburzyć ten układ, takich jak bardzo silne wezbrania lub niżówki, silne mrozy czy susze, które wpływając na zmianę sytuacji socjalnej społeczeństwa, hamowały przemiany kulturowe.

Etap I – krajobraz pierwotny. Okresowo przebywały na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej społeczności schyłkowego paleolitu (12000–8000 bc). Ze względu na ciepły i suchy klimat wybierały do osadnictwa jaskinie położone na zboczach dolin. Obszary wysoczyznowe pozostawały wolne od osadnictwa i stanowiły rodzaj zaplecza surowcowego oraz żywnościowego. Na tym etapie osadnicy pozyskiwali naturalne zasoby wodne: źródła, rzeki, wody systemów jaskiniowych oraz sporadycznie – ze względu na suchość klimatu – wody opadowe¹⁹. O kultowej roli wody w tym okresie świadczą polichromie jaskiń franko-kantabryjskich, z których aż ponad 90% odzwierciedla istnienie w nich zbiorników wodnych. Liczne są przykłady akwatywnej symboliki. Zdaniem H. Braema²⁰, można je uznać za najstarszą próbę przedstawienia w sztuce europejskiej aktu narodzin dusz zwierzęcych z wody. Na tym etapie stopień ingerencji ludzkiej w krajobraz był nieznaczny i pozwalał na zachowanie pierwotnej jego struktury.

Etap II – krajobraz pierwotny mezolitu (8000–4500 bc). Zdobyte technologiczne mezolitycznych społeczności i towarzyszące im sposoby gospodarowania pozwalały już na korzystanie z wód rzecznych jako źródła pożywienia i drogi transportu. Korzystano już wtedy z prostych łodzi dłubanek, wyposażonych w wiosła oraz sieci. Obieg wody w zlewniach nie został naruszony, a stany wód rzecznych były ustabilizowane ze względu na wysoką lesistość. Ponieważ osadnictwo nadal koncentrowało się wzdłuż dolin, wykorzystywano na potrzeby konsumpcji wodę z rzeki, źródeł, wody z okresowo płynących wodących. Uzupełnieniem niedoboru wody na obszarach dalszej penetracji były małe formy retencji powierzchniowej, na przykład wody zgromadzone w płytkich kopankach krzemienia.

Etap III – krajobraz naturalny neolitu (4500–1800 bc). W początkowym okresie neolitu, który przypada na schyłek optimum atlantyckiego, zdecydowane zwilgotnienie klimatu spowodowało – jak się przypuszcza – wypełnienie wodą masywów wapiennych, co wywołało podwyższoną wydajność źródeł i wzrost przepływów rzecznych. Zjawisko to okazało się korzystne dla spławności rzek. Można przyjąć, iż już w owym czasie rzeki łączyły, a działy wodne dzieliły terytoria osadnicze. Niewielki obszar „własności” terytorialnej grup osadniczych wyznaczała zależność od wody.

Druga faza neolitu przypadła na okres pogorszenia warunków klimatycznych w subboreale. Po okresowym osuszeniu, które zamyka okres atlantycki, zaznaczyło się ochłodzenie i zwilgotnienie początkowego stadium subborealu. Gospodarujące wówczas na terenie Jury społeczności kultury pucharów lejuwaty (KPL) przenosiły się na tereny wysoczyznowe. Obszary te jako bardziej suche

¹⁹ J. Nicod, M. Julian, E. Anthony: *A Historical Review of Man-Karst Relationship: Miscellaneous Useds of Karst and their Impacts*. Riv. Geogr. Ital. 1996, 103, s. 289–338; W. Chmielewski: *Sposoby adaptacji we wczesnym i środkowym plejstocenie*. W: *Człowiek i środowisko w pradziejach*. Red. J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski. Warszawa 1990.

²⁰ H. Braem: *Die magische Welt der Schamen und Hohlenmaler*. Köln 1994.

sprzyjały wypaleniskowej technice agrarnej. Przyjmuje się, że ludność KPL korzystała wówczas z alternatywnego do naturalnych zasobów wodnych źródła zaopatrzenia w wodę. Oddalenie osadników od osi doliny wymusiło korzystanie z małych form retencji powierzchniowej, a także z wód gruntowych, które odsłaniały się w kopankach i niewielkich wyrobiskach po eksploatacji krzemienia, oraz z oczek krasowych powstających przez zapadanie się stropów jaskiń. Odsłanianie poziomu wód gruntowych podczas eksploatacji krzemienia było bodźcem do budowy pierwszych studni. Na podstawie dzisiejszych obserwacji reakcji wodonośca na wahania klimatyczne można przypuszczać, że ludność KPL była zmuszona budować płytkie studnie, sięgające poziomu czwartorzędowego. Miejsca, w których w naturalny sposób gromadziła się woda, uważano za najkorzystniejsze do zakładania osad.

Ochłodzenie i stopniowe osuszanie klimatu w subboreale spowodowało zmiany w lokalnym obiegu wody. Zaburzenia mogły wystąpić także w związku z sumowaniem się wpływów z postępującego odlesienia²¹. W przeobrażeniach krajobrazu w tym okresie wyraźnie kumulowały się efekty oddziaływań naturalnych związanych ze zmianą klimatu w kierunku osuszania i skutki gospodarczej działalności człowieka. Rozwijając system wypaleniskowy, człowiek potęgował naturalny proces osuszania i przebudowy siedlisk, przez co przyczyniał się do powstawania lasostepu i zbiorowisk trawiasto-łąkowych. W takich warunkach rekonstrukcja lasu była znacznie utrudniona. Po tym etapie nastąpiła okresowa regeneracja krajobrazu ze względu na ponad 500-letnie zarzucenie osadnictwa na tym terenie.

Etap IV – związany był z epoką brązu i wczesną epoką żelaza (okres halszacki) oraz odpowiadającą jej na tym terenie kulturą łużycką (1300–500 bc). Krajobraz rozwijał się w warunkach klimatu ciepłego i suchego schyłkowego subborealu. Dopiero w końcowym okresie nastąpiło ochłodzenie związane z pierwszą fazą subatlantyku. Przemiany środowiska dotyczyły głównie tradycyjnych już obszarów zasiedlenia, do których wracały kolejne grupy osadników. Etap ten charakteryzowało stacjonarne osadnictwo i długotrwałe użytkowanie terytoriów, związane z osiadłym trybem życia. Gospodarkę tego okresu cechowała równoczesność stosowania różnych technik eksploatacyjnych, zarówno przyswajalnych, jak i produkcyjnych. Użytkowane były więc wszystkie strefy krajobrazowe Jury. Jednakże gospodarka tego okresu wywierała punktową i minimalną presję na środowisko naturalne, a co za tym idzie – stopień przekształcenia krajobrazu w stosunku do struktur pierwotnych był niewielki.

Etap ten charakteryzowały silne związki ludności z wodą, o czym świadczą skarby wodne składane w zbiornikach wodnych oraz liczne zootaria. Kult wody w kulturze łużyckiej wiązał się zapewne z jej niedostatkiem. Do etapu IV włącznie woda miała wpływ na kształtowanie krajobrazu kulturowego o tyle,

²¹ A. K a n i e c k i: *Rola wody w średniowiecznym mieście*. W: *Rzeki...*, T. 3, 1994, s. 171–199.

o ile rzutowała na tworzenie konkretnych skupisk osadniczych. Ludność przestrzegła starego prawidła, iż dom (osada) powinien być lokowany tak, by „góry były za plecami, a twarzą do wody”²².

Etap V – obejmował drugą fazę epoki żelaza (okres lateński i rzymski). Żyła wtedy ludność kultury przeworskiej, która na obszarze Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej gospodarowała od II do V wieku naszej ery. Etap ten odznacza się wprowadzaniem innowacji technicznych związanych z upowszechnianiem narzędzi żelaznych, co odbiło się na sposobach użytkowania ziemi. Rolnictwo objęło nawet kamieniste i trudne do uprawy grunty wysoczyzn. Eksploatacja gospodarcza nieraz odległych od osi doliny obszarów wymuszała budowanie studni, ponieważ panował wówczas ciepły i suchy klimat, który zapewne ograniczał ewentualną retencję powierzchniową. Dane archeologiczne poświadczają, że istniały w tym czasie studnie o zrębowej konstrukcji drewnianej²³ oraz że osady lokowano na terasach i zboczach dolin.

Na tym etapie związku człowieka z wodą miały po raz pierwszy także charakter gospodarczy. Istnieje duże prawdopodobieństwo, iż w kulturze przeworskiej rozwijało się na badanym obszarze rzemiosło kowalskie, które do procesu technologicznego, głównie hartowania narzędzi, wymagało wody. Źródła archeologiczne potwierdzają, że na tym etapie rozwijało się hutnictwo żelaza wykorzystujące lokalne złoża rud.

Po 500 roku naszej ery osadnictwo w rejonie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej zostało zarzucone. Okresowe wyludnienie umożliwiło regenerację krajobrazu w kierunku struktur naturalnych, czemu sprzyjał panujący wówczas klimat. Następowало powolne odnawianie się lasu, który zaczął opanowywać tereny odlesione w minionych wiekach.

Etap VI – krajobraz kulturowy średniowiecza (wieki IX–XV). Po 400-letnim okresie naturalnej rekonstrukcji krajobrazu nastąpiły przemiany związane z kolejną fazą osadniczą. Początkowo, dopóki klimat był ciepły i suchy, osadnictwo koncentrowało się na starych terytoriach zasiedlania, w niższych partiach zlewni, gdzie w miejsce wycinanych lasów grądowych i łągowych powstawały większe kompleksy pól uprawnych. Klimat ograniczał gospodarowanie do doliny rzecznej i jej najbliższej okolicy. W IX wieku powstawały pierwsze osady rzemieślnicze, grodziska. Znanе jest na przykład grodzisko Osiedle Wały (wieki VIII–IX). Zaczęto wznosić zamki i strażnice obronne wzdłuż linii obronnej na Szlaku Orlich Gniazd. Zagęszczała się sieć osadnicza wzdłuż dolin rzecznych.

Rzeki stanowiły nadal podstawowe źródło wody zużywanej do celów konsumpcyjnych i sanitarnych, dawały też możliwość uzupełnienia pożywienia rybami i ptaństwem wodnym. Jednocześnie już od IX wieku rzeki na Jurze Krakow-

²² E. Niemczyk: *Motywy akwacyjne w architekturze*. W: *Rzeki...*, T. 4, 1995, s. 75–125.

²³ I. Miodkowska-Przepiórska: *Kultura przeworska na ziemi częstochowskiej*. Częstochowa 1995.

sko-Częstochowskiej przyjęły po raz pierwszy funkcję gospodarczą – lokalizowano przy nich szklarskie warsztaty.

Od XIII wieku na rzekach Jury zaczęły powstawać młyny (Prądnik, Saspówka, Leśniówka, Krztyńnia, Czarna Struga, Wiercica).

Zwilgotnienie klimatu pozwoliło na częściowe uniezależnienie się osadnictwa od doliny rzecznej. Wraz z wypełnianiem się wodą masywu krasowego grupy osadnicze przenosiły się na wysoczyznę, gdzie wykorzystywały wody podziemne.

Etap VII – krajobraz kulturowy okresu nowożytnego (wieki XVI–XIX). Wraz z postępującym ochładzaniem klimatu związanym z małą epoką lodową oraz na skutek przemian ustroju gospodarczego następowało dalsze rozpraszanie osadnictwa na nowe terytoria. W tej fazie decydującą rolę w wyborze miejsca gospodarowania zaczęły odgrywać gleby. Było to o tyle istotne, że podstawową formą własności ziemskiej pozostawał wielkoobszarowy folwark. Wypełniała się struktura osadnicza. Stosunki wodne kształtowały w tym okresie zjawiska ekstremalne, których częstotliwość wyraźnie wzrosła w początkach wyróżnionego etapu. Gospodarowanie wodą było różne, w zależności od położenia obszaru względem osi doliny.

Tereny wysoczyzn miały w przewadze charakter rolniczy. Ludność zaopatrywała się w wodę z lokalnych studni. Studnie „pańskie” – głębokie, o wyrównanej zasobności – zarezerwowane były dla dworu, dlatego odrabiająca pańszczyzną ludność musiała korzystać z płytkich, często „dzikich” studni, w których wody wierzchówkowe podlegały silnym wahaniom poziomu i czystości w zależności od stanów pogodowych²⁴. Do pojenia inwentarza wykorzystywano wody opadowe i okresowe jeziora krasowe. W związku z deficytem wody na wysoczyznach istniała stała potrzeba dowożenia wody pitnej ze źródeł. Zajęcie to powierzano płatnym woziwodom.

Stare osadnictwo w dolinach pełniło w tym czasie funkcję usługową w stosunku do rolniczego zaplecza. Działały tu zakłady rzemieślnicze wykorzystujące siłę energetyczną rzeki. Koła wodne napędzały młyny, tartaki, niewielkie folusze, tkalnie, a także kuźnie i fryszerki. W tym samym czasie rozwijało się młynarstwo w większości niewielkich dolin rzecznych Polski i Europy. Na potrzeby energetyczne wodę spiętrzano w niewielkich stawach, aby wzmocnić siłę uderzenia na koło. Powodowało to zmianę warunków obiegu wody wskutek spowolnienia prędkości spływu powierzchniowego. Wody rzeczne wykorzystywano do produkcji piwa w browarach. W centralnych punktach miast (na rynkach) powstawały głębokie studnie. Z czasem okazały się niewystarczające dla wzrastającej liczby ludności. Rozpoczęły się przemiany w strukturze przestrzennej miast i osiedli. Osadnictwo stopniowo „schodziło” coraz bliżej rzek. Większość domów z początków XIX wieku była budowana w bezpośrednim ich sąsiedztwie.

²⁴ U. Myga-Piątek: *Studnie jako zanikający element krajobrazu kulturowego Wyżyny Częstochowskiej*. „Czasopismo Geograficzne” 1997, T. 68, z. 3/4, s. 327–340.

Etap VIII – krajobraz kulturowy modelowany w warunkach gospodarki feudalnej – dworskiej (1863–1945). Etap ten wyznacza nowy stosunek do własności ziemskiej oparty na prawie czynszowym. W omawianym okresie następowało także powolne ocieplanie i stabilizacja klimatu. Oprócz typowych dla poprzedniego etapu form gospodarowania wodą zaczęły rozpowszechniać się nowe. Stopniowo zagęszczała się „kulturowa” sieć elementów wodnych w krajobrazie Jury. Przybywało „pańskich” studni, wzrastała także liczba studni „gromadzkich” i „gminnych”. Z tego okresu zachowała się sieć studni rozproszonych po lasach i polach, odzwierciedlająca obszary wzmożonej aktywności człowieka. Poprawiało to w porównaniu z poprzednim etapem zaopatrzenie wsi w wodę, jednak nadal potrzebne było uzupełnianie jej przez dowożenie ze źródeł. W tym okresie powstawało wiele gospodarstw rybnych, opartych na systemie stawów hodowlanych zakładanych na górnych odcinkach rzek (Prądnik, Wiercica).

Najślawniejszą inwestycją wodną tamtego czasu było założenie stawów hodowlanych ryb łososiowatych w Złotym Potoku wraz z gospodarstwem rybackim, którego produkcja była znana w całej Polsce, a nawet w Europie²⁵. Ta bezprecedensowa inwestycja miała wiele następstw krajobrazowych – wytworzyła się nowa specjalizacja gospodarcza osady. W posiadłościach przypałacowych Raczyńskich zakładano stawy dekoracyjne i kąpielowe, otoczone parkiem w stylu angielskim i arboretum. W owym czasie na górnym odcinku Wiercicy powstały 44 stawy, które istotnie wpłynęły na wzbogacenie struktury krajobrazu i rzutowały na warunki obiegu wody w zlewni. W tym okresie osiągnięcia technologiczne pozwalały także na wykorzystywanie wód rzecznych na potrzeby produkcji energii elektrycznej. Wyjątkowa atrakcyjność krajobrazu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej wywołała nowe zjawisko społeczne, jakim był ruch turystyczny. Od samego początku ruch ten koncentrował się w dolinach rzecznych.

W wyniku wzrastającego zaludnienia w miastach następowała ich przestrzenna rozbudowa. Osią kompozycyjną urbanistycznej przestrzeni była rzeka.

Etap IX – krajobraz współczesny (1946–1990). Przemiany w gospodarowaniu przestrzenią zachodzące w tym okresie miały trzy ważne źródła. Pierwsze to społeczny system własności, wynikający z socjalistycznego modelu ustrojowego. Drugim była idea postępu technicznego, docierająca na wieś, kolejnym zaś nasilający się brak poszanowania człowieka dla środowiska naturalnego, objawiający się zanikiem wrażliwości i troski o stan naturalnych i kulturowych składników krajobrazu.

²⁵ M. G i r d w o y ń: *Projekt gospodarstwa rybnego wyrozumowanego (sztucznego), stawowego i węgorzarni, w dobrach Złotego Potoku*. Warszawa 1881; U. M y g a - P i ą t e k: *Rola stawów w przemianach krajobrazu kulturowego doliny Wiercicy*. „Prądnik. Prace Muzeum Prof. W. Szafera” 1998, nr 11, s. 13–24.

Ze względu na osiągnięcia technologiczne wpływ uwarunkowań środowiskowych na gospodarowanie przestrzenią został zminimalizowany. Zespolenie tych wpływów spowodowało wyraźne zmiany w środowisku, zauważalne we wszystkich sferach działalności ludzkiej, tj. w rolnictwie, budownictwie, komunikacji, przemyśle. Zmiany te zaznaczyły się także w gospodarce wodnej.

W 1948 roku na obszarze Wyżyny Częstochowskiej rozpoczęto wiercenia poszukiwawcze rud żelaza. Prace te znacząco przyspieszyły budowę ujęć wód głębinowych. W latach 1950–1970 wybudowano większość istniejących tu dziś studni głębinowych. Spowodowało to stosunkowo wczesne przyłączenie wielu wsi do sieci wodociągowej.

Doprowadzenie wodociągów, oprócz pozytywnych następstw, miało także skutki niekorzystne. W wyniku nagromadzenia na niewielkim obszarze licznych studni głębinowych, których poziom eksploatacji często przekraczał 100 m, nastąpiło zdrenowanie wody z płytszych studni i wzrost leja depresji. Spowodowało to zanik wody w studniach. Dostępność wody wywołała ponadto zmiany w świadomości mieszkańców, przejawiające się utratą szacunku dla dawnych źródeł pozyskiwania wody. Dotyczyło to przede wszystkim przydomowych studni, które nie wykorzystywane zaczynały popadać w ruinę. Nierzadko zamieniano je na wysypiska odpadów, a także – z braku kanalizacji – na szamba.

Studnie „gromadzkie”, zlokalizowane przy drogach, jako niczyje ulegały stopniowej dewastacji, niekiedy niszczyli je zwykli wandy. Ze studni bardzo głębokich – „pańskich”, zbudowanych jeszcze w czasach gospodarki dworskiej, demontowano zewnętrzną obudowę. Przykrywano je ciężkimi, betonowymi deklamami, tak że stawały się niewidoczne w krajobrazie. Prace te organizowały i finansowały gminy. Stopniowo ubożała struktura krajobrazu kulturowego, pozabawiana elementów wodnych.

Niekorzystne zmiany objęły także chemizm wód. Łatwa dostępność wody zwiększyła jej zużycie, a to – wobec braku kanalizacji i oczyszczalni ścieków – spowodowało znaczne zanieczyszczenie wodonośca wskutek niekontrolowanych wylewisk ścieków.

Stopniowo, wraz z przyłączaniem kolejnych wsi do sieci wodociągowej zastępowano użytkowania źródeł. Miało to także społeczne skutki. Zatraciło się zajęcie woziwodów. Niepotrzebne stały się związane z wodą przedmioty kultury ludowej, takie jak nosidła na wodę, drewniane beczki i cebrzyki, które niszczały porzucone pod wiejską stodołą. Te zmiany stanowią ważny przyczynek do badań etnograficznych i socjologicznych. Dawniej uczęszczane drogi do źródeł stopniowo pustoszały, a nie użytkowane stawały się mało czytelne w krajobrazie. Przemiany społeczne i technologiczne objęły także rzemiosło. Duże młyny i tartaki upaństwowiono. Napęd wodny zastąpiono zasilaniem elektrycznym. Upadło drobne rzemiosło czerpiące energię z napędu koła wodnego. Wprowadzono niekorzystny dla młynarstwa system ekonomiczny sprzyjający wielkim jednostkom gospodarczym, dostosowany do relatywnie niskich cen energii elektrycznej czer-

panej z sieci²⁶. Właściciele niewielkich młynów nie byli w stanie płacić wygórowanych podatków. Stopniowo likwidowali więc młyńskie koła, młynówki, spiętrzenia wody, groble. Zginęły one bezpowrotnie z krajobrazu.

Stawy hodowlane przejęły Państwowe Gospodarstwa Rybackie. Nieefektywny system zarządzania doprowadził do upadku hodowli. Ze względu na niską ekonomiczność i zyskowność wiele stawów wyłączono z użytkowania. Z czasem uległy osuszeniu i zarosły.

Etap ten zaznaczył się przeobrażeniami dotyczącymi wszystkich elementów środowiska. W efekcie zmienił się całościowy wizerunek wsi i nie było to zjawisko odosobnione, lecz typowe dla całej Jury. Większość obiektów regionalnego budownictwa i kultury materialnej uległa zatraceniu. Miejskie wzory architektoniczne i zunifikowany styl kultury masowej doprowadziły do wielu wypaczeń stylistycznych w wiejskiej zabudowie. W imię złe pojętego postępu technicznego w bardzo szybkim czasie z krajobrazu kulturowego zniknęły obiekty budowane przez wieki²⁷.

Etap X – etap obecny, przejściowy. Obserwacje pozwalają mieć nadzieję, iż krajobraz kulturowy tego obszaru zostanie zrehabilitowany z uwzględnieniem zasad regionalizmu i ekorozwoju. Wskazują na to następujące przesłanki: odradzenie się regionalnej myśli wśród lokalnych władz samorządowych, wzrost świadomości ekologicznej mieszkańców oraz tworzenie koncepcji bardziej szczelnej ochrony prawnej (Ojcowski Park Narodowy, plany utworzenia Jurajskiego Parku Narodowego w górnej części doliny Wiercicy). Zauważalne są zmiany w myśleniu o „swoim” krajobrazie wśród mieszkańców. Bardzo cenną inicjatywą jest także utworzenie przy oddziałach Zarządu Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Śląskiego – Ośrodków Edukacji Ekologicznej: Ojców, Smoleń, Złoty Potok²⁸.

Przemiany społeczno-ustrojowe, jakie w naszym kraju dokonują się od 1989 roku, mają swe odzwierciedlenie w procesach kształtowania krajobrazu. Objawia się to powrotem do dawnych tradycji wodnych – restauruje się stare, zabytkowe studnie, zawiesza kapliczki przy źródłach, odnawia stawy, remontuje stare młyny. Wyznawcami nowych idei są także współcześni „kolonizatorzy” Jury, którzy poprzez osadnictwo letniskowe zaznaczają swój ślad w krajobrazie opisywanej okolicy.

Objęcie opieką prawną analizowanego terenu w ramach systemu parków narodowych i krajobrazowych oraz rezerwatów podniosło jego atrakcyjność tury-

²⁶ Z. Myczkowski, F. Oremus: *Zespoły młynarskie w krajobrazie doliny Prądnika*. „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1985, T. 19, s. 99–108.

²⁷ J. Bogdanowski: *Przekształcenia krajobrazu jurajskiego w ciągu wieków i problemy ochrony*. W: *Pierwsze Sympozjum Jurajskie: „Człowiek i środowisko naturalne...”, s. 39–56.*

²⁸ Z. Mucha, U. Myga-Piątek: *Ośrodek Edukacji Ekologicznej i Promocji*. [Maszynopis] 1996; U. Myga-Piątek: *Edukacja w parkach narodowych*. „Parki Narodowe” 1994, nr 4, s. 20–22.

styczną. Spowodowało to wzrost zainteresowania Jurą jako obszarem sezonowego osadnictwa. Ograniczenia budowlane, wynikające z planów ochrony parków, skierowały uwagę nowych nabywców nieruchomości na stare wiejskie chaty i sprawiły, że remontuje się je zgodnie z założeniami budownictwa regionalnego. Szczególnym zainteresowaniem wśród nabywców cieszą się porzucone kolonie i przysiółki rozproszone wśród lasów. Kolonie te, pozbawione prądu i wody, przeżywają obecnie swój spóźniony rozwój. Wodę pobiera się tam ze studni, wierconych na koszt właściciela. Mimo że woda tłoczona jest z ujęcia za pomocą pompy, napowierzchniowe obudowy wzorowane są na starych studniach.

Zmiany widać także w wiejskich zagrodach. Odtwarzane są stare formy studni. Mieszkańcy zaczynają mówić z dumą o swoich staraniach w celu pogłębiania studni i przywrócenia ich użyteczności. Niektóre obiekty właściciele zamieniają na ozdobne kwietniki. Popularne stało się przysłowie czy przesąd, że starych studni się nie zasypuje.

Gospodarka wolnorynkowa umożliwiła dzierżawienie przez prywatnych właścicieli zabytkowych gospodarstw rybnych. Przywraca się na przykład dawną pozycję słynnej niegdyś pstrągarni w Złotym Potoku. Odtwarza się zaniedbane zbiorniki, wprowadza do hodowli nowe gatunki ryb (karp, amur, jesiotr, lin). Wszystkie te działania są formą „powrotu” przestrzeni do człowieka. Przestrzeń wokół rzeki nie jest już bezimienna, staje się obiektem wtórnego zawłaszczania. Obserwuje się renesans krajobrazów wodnych.

Zakończenie

Proces kształtowania przez człowieka każdej przestrzeni zależy od kompleksu czynników o charakterze przyrodniczym i społeczno-gospodarczym. Struktura krajobrazu kulturowego stawała się coraz bardziej złożona w rezultacie zespolenia naturalnego procesu ewolucji środowiska przyrodniczego z efektami kultury gospodarowania człowiekiem w przestrzeni. Nałożenie się elementów przyrodniczych i wartości materialnych wnoszonych przez człowieka spowodowało charakterystyczną stratyfikację przyrodniczo-historyczną krajobrazu. Kształtowanie przestrzeni kulturowej zapoczątkowane na podłożu przyrodniczym zostało następnie wzmocnione i przyspieszone wskutek działań człowieka, a proces ten w ciągu tysięcy lat nabral charakteru sprzężonych ze sobą relacji (rys. 1). Niniejsze opracowanie można potraktować jako wkład do badań interdyscyplinarnych angażujących przedstawicieli nauk społecznych, między innymi historii, socjologii, archeologii, etnologii, architektury krajobrazu, oraz specjalistycznych nauk geograficznych, tj., geografii osadnictwa, turystyki, komunikacji, rolnictwa i innych.

Wstępne działania w tym kierunku zostały już podjęte. Wdrażany jest program pod nazwą: „Kulturowa karta rzeki”. Ważną rolę odgrywają lokalne inicjatywy podejmowane z myślą o ochronie zabytkowych budowli wodnych. Opracowuje się plany przekształcania ich w obiekty użyteczności turystycznej. Prowadzone są celowe i świadome działania mające za zadanie odtworzenie tradycyjnych kompozycji krajobrazowych.

Natural base of the cultural heritage, exemplified by the chosen karst areas of Poland and Europe

S u m m a r y

The author presents the evolution of the cultural landscapes of some chosen karst areas of Poland and Europe as the result of the mutual adaptation of the cultural gains to the natural resources. The changes of the landscapes are analysed in relation to the basic factors (natural, socio-economical, regional, cultural, historical, political, technical and relating to civilisation). Differences in the natural environment form the original basis for the multitude of forms and the contents of the cultural environment, which is then revealed in the final cultural landscape. The detailed analysis was carried out in the area of the Kraków-Częstochowa upland. References were made to other areas in Europe characterised by a similar set of environmental conditions understood as a „geographical matrix” for the examination where the tools are typical for the Earth sciences. The features of the natural environment of the chosen uplands (mainly hydro-geology and karst hydrography) led to the conclusions about the primary influence of waters and water economy on the existing social and cultural systems. In the changes of the cultural landscape there were ten stages defined. The stages differed by ways of using the natural space by humans, and the amount of changes in the natural environment.

The article also attempts to initiate a methodological dialogue between related disciplines such as geography, ethnology and history. It also constitutes a signal of a research being recreated nowadays in some scientific centres in Poland, the research which allows for the mutual influence of nature's evolution and culture exerted on the environment.

Naturwissenschaftliche Grundlagen des Kulturerbes am Beispiel von ausgewählten polnischen und europäischen Krasgebietsen

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die Autorin bespricht die Evolution der Kulturlandschaften von ausgewählten Krasgebietsen in Polen und in Europa als Resultat der wechselseitigen Anpassung des Kulturgutes an Ressourcen des natürlichen Milieus. Die Landschaftswandlungen werden in Bezug auf einige Hauptfaktoren (naturwissenschaftliche, gesellschaftswirtschaftliche, kulturregionale, historisch-politische und tech-

nisch-zivilisatorische) analysiert. Umweltdifferenzierung ist die erste Voraussetzung für die Formvielfalt und für den Gehalt des kulturellen Millieus, was schließlich in einer bestimmten Form der Kulturlandschaft zum Ausdruck kommt. Bei genaueren Analysen bediente man sich dem Beispiel der kalkhaltigen Krakauer-Tschenstochauer-Hochebene. Man hat auch die europäischen Gebiete verglichen, die durch ähnliche Umweltverhältnisse gekennzeichnet sind und als eine „geographische Matrize“ zu Untersuchungen für die, der Erdkunde verwandten Wissenschaften dienen können. In Hinsicht auf charakteristische Umwelteigenschaften der ausgewählten Hochebenen (v.a. Hydrogeologie u. Krashydrographie) wurde erstrangiger Einfluss des Wassers und der Wasserwirtschaft auf dortige soziokulturelle Verhältnisse nachgewiesen. Bei den Wandlungen der Kulturlandschaft hat man zehn Etappen unterschieden, die sich durch verschiedene Methoden der Umweltasnutzung von dem Menschen und durch verschiedenen Ausmaß der Wandlungen von der ursprünglichen Umwelt gekennzeichnet haben.

Im Beitrag versuchte man auch, eine methodologische Diskussion mit solchen verwandten Disziplinen wie Geographie, Ethnologie und Geschichte aufzunehmen. Der Text beweist, dass es heute in einigen Wissenschaftszentren Polens zur Wiederbelebung der Forschungsrichtung kommt, die (im Geist der Idee von Vidal de la Blanche) die wechselseitige Ergänzung von Einflüssen der Natur- und Kulturentwicklung auf Umweltzustand anerkennt.